

формами психічного (мовленнєвого) дизонтогенезу, пошуку ефективних шляхів корекції та формування у них технічного та смислового боків процесу читання.

Список використаних джерел:

1. Голуб Н. М. Особливості формування контрольно-оцінювального компонента писемно-мовленнєвої діяльності в молодших школярів з порушеннями психомовленнєвого розвитку / Н. М. Голуб // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. Збірник наукових праць. – Вип. 40. – Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2013. – С.33 – 43.
2. Клычникова З. И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке / З. И. Клычникова. – М.: Просвещение, 1983. – 207 с.
3. Ушакова Т. Н., Павлова Н. Д., Зачесова И. А. Речь человека в общении / Т. Н. Ушакова, Н. Д. Павлова, И. А. Зачесова. – М.: Наука, 1989. – 192 с.

The article discusses the issues of formation and breach of reading in children with severe speech disorders, with impaired mental function, impaired psycho-linguistic sphere with cerebral palsy. Peculiarities of use speech correctional work with these children text conversations that focus on improving their technical and semantic aspect of reading, the formation of children's interest in reading activity, the development of cognitive activity, memory, thinking, imagination.

Keywords: primary school pupils with severe speech disorders, with impaired mental function, impaired psycho-linguistic sphere with cerebral palsy, difficulty forming and breach of reading, dialogues.

Отримано 16.9.2013

УДК 376.36:37.015.3

О.М. Гриненко

ВИКОРИСТАННЯ ПРИЙОМУ ПОМОРФЕМНОГО ПИСЬМА ТА ЧИТАННЯ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ З ТПМ РОЗДІЛУ „БУДОВА СЛОВА”

У статті показано доцільність та ефективність використання прийому поморфемного письма та читання в процесі вивчення молодшими школярами з тяжкими порушеннями мовлення розділу „Будова слова” на уроках української мови.

Ключові слова: молодші школярі з тяжкими порушеннями мовлення, будова слова, морфема, поморфемне письмо, поморфемне читання.

В статті показана целесообразність и ефективність використання приєма поморфемного письма и чтения в процесі вивчення младшими школьниками с тяжкими порушеннями речи розділа „Состав слова” на уроках українського языка.

Ключевые слова: младшие школьники с тяжелыми нарушениями речи, состав слова, морфема, поморфемное письмо, поморфемное чтение.

Принципова відмінність шкільного віку від усіх інших у тому, що мова й система її засобів стає предметом спеціального вивчення дитини. Учні засвоюють суспільно вироблені способи роботи з мовою, закріплені в правилах граматики.

У програмах з української мови для початкових класів спеціальних загальноосвітніх шкіл для дітей із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ) вивчення граматики посідає чільне місце, оскільки саме в цих класах учні ознайомлюються зі структурою рідної мови та виробляють навички її практичного вживання. Опрацьований на цих уроках мовний матеріал є базовим для свідомого становлення мовленнєвих умінь і навичок у середніх класах, зокрема це стосується й опанування відомостей про будову слова та роль у ньому морфем.

Вивчення морфемного складу слова молодшими школярами з ТПМ розкриває широкі можливості для систематичного розширення й уточнення словника дітей, оволодіння певною сумою знань про мову, розвитку абстрактного та лінгвістичного мислення, уміння аналізувати і систематизувати мовні явища, формує в учнів наукове уявлення про мову, про нерозривний зв'язок між морфемною будовою слова, його смисловою стороною і морфологічними ознаками. Знання будови слова необхідні для оволодіння орфографічним матеріалом та для творення і розрізнення різних частин мови.

В процесі вивчення розділу „Будова слова” учні початкових класів із ТПМ повинні зрозуміти закономірності мови, відчутти структуру слова та усвідомити її вираження в усному та писемному мовленні. Закономірності мови розкриває грамика. Тому грамичному розбору (з усвідомленням морфем та слів у цілому) необхідно відводити першочергове місце на уроках рідної мови, оскільки учні, які володіють умінням виділяти морфеми, добирати до певного слова інші слова (з тими ж коренями, суфіксами і префіксами), легше навчаються грамотному письму.

Сутність свідомості в навчанні молодших школярів із ТПМ будови слова заключається у відпрацюванні асоціацій між мовним значенням і звуковим комплексом, який повинен отримати графічну форму

вираження. Змістом навчання повинно стати встановлення асоціативних зв'язків між значенням (функцією) морфем та їх формою.

Таким чином, виходячи з вищезазначеного, необхідно організувати цілеспрямовану і систематичну роботу по вивченню морфем, причому особливу увагу слід звертати на зовнішню – звукову і графічну – форму вираження цих значень.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної спеціальної науково-теоретичної літератури засвідчив, що рівень розвитку мовлення дітей із ТПМ значно нижчий, ніж у їхніх однолітків без патології (Л.Вавіна, О. Жильцова, Р.Левіна, М. Савченко, Є.Соботович, В. Тарасун, М.Шеремет та ін.), відмічаються порушення звуковимови (Ю.Пінчук, О. Правдіна, Ф.Рау, М. Савченко, М.Шеремет та ін.), найсуттєвіші недоліки виявляються під час засвоєння та використання на практичному рівні лексики і граматики рідної мови (Н.Власова, Л. Єфименкова, Н.Жукова, С. Конопляста, Ю.Коломієць, В. Кондратенко, Р.Лалаєва, Р. Левіна, О.Мастюкова, О. Ревуцька, Н.Січкачук, Є. Соботович, В.Тищенко, Л. Трофименко, Т.Філічева, О. Шахнарович, М.Шеремет та ін.), недостатньо повноцінно відбувається оволодіння системою морфем і засвоєння навичок словозміни і словотворення (Л.Бартенева, В. Воробйова, Б.Гріншпун, О. Ревуцька, Н.Серебрякова, Є. Соботович, В.Тищенко, Н. Трауготт, Л.Трофименко, Т. Філічева, Т.Фотекова, Г. Чиркіна, А.Ястребова та ін.), зв'язного мовлення (В.Воробйова, І. Марченко, Є.Соботович, Т. Ткаченко, Т.Філічева, М. Шеремет, А.Ястребова та ін.). Учні початкових класів із ТПМ зазнають значних труднощів під час оволодіння програмовим матеріалом з рідної мови (О. Ревуцька, В.Тарасун, В. Тищенко, Н.Чередниченко, М. Шевченко та ін.). Поряд із несформованістю мовленнєвих умінь і навичок має місце своєрідність перебігу психічних пізнавальних процесів (Л.Андрусишина, Л. Виготський, І.Власенко, Ю. Гаркуша, А.Гермаковська, М. Жинкін, О.Корнєв, Р. Лалаєва, О.Лурія, С. Ляпідевський, О.Мастюкова, І. Маєвська, Є.Соботович, В. Тищенко, О.Усанова та ін.).

Наявність у молодших школярів із ТПМ мовленнєвих та психічних порушень викликає специфічні утруднення, які гальмують оволодіння процесом письма та читання (Е. Данілавічюте, Т.Вербжицька, О. Винокур, В.Ільяна, Г. Каше, І.Колпаковська, О. Корнєв, Р.Левіна, О. Мастюкова, Т.Пічугіна, І. Прищєпова, І.Садовнікова, О. Смирнова, Є.Соботович, Л. Спірова, В. Тарасун, Л. Токарева, Н.Чередниченко, М. Шевченко, Л.Шуйфер та ін.).

На сьогоднішній день у методиці мови розроблений комплекс вправ, які орієнтують на удосконалення вміння розбирати слово за будовою. Однак вправи, які націлювали б на вивчення, розучування морфем, недостатньо. Націленість на пошук графічної форми морфем з опорою лише на засвоєння поняття префікса, кореня, суфікса та закінчення безперспективно як за низкою об'єктивних причин (членування слова на

морфеми – складне лінгвістичне дослідження), так і суб'єктивних факторів, головним з яких є лінгвістична неосвіченість учнів, тому відпрацювати навичку самостійного знаходження графічного образу морфеми у кожному слові, завдання для учнів із ТПМ дуже складне. А між тим саме орієнтація на самостійний пошук морфеми вважається свідомим підходом до вивчення орфографії.

Аналіз результатів виконання молодшими школярами з ТПМ завдань з розділу „Будова слова” засвідчив, що рівень засвоєння теоретичних знань та сформованості умінь у молодших школярів із ТПМ з розділу „Будова слова” є недостатнім. Основні труднощі, які виникали в учнів, пов'язані саме з виділенням морфем у слові, тобто в площині освоєння граматичної системи мови.

На нашу думку це пояснюється тим, що у дітей зазначеної категорії відсутні уявлення про морфологічний склад слів, що проявляється в невмінні розрізняти й виділяти значущі частини слів, свідчить про недорозвиток морфологічних систем і пов'язано з несформованістю морфологічного аналізу, невмінням орієнтуватися в структурі слів.

В свою чергу, науковці (Е.Данілавичюте, Л. Бартенева, В.Ільяна, Є. Собонович, В.Тищенко, Л. Трофименко та ін.) вказують на важливість сформованості морфологічного аналізу слів для правильного їх написання. Сформованість у школярів умінь правильно знаходити морфему є тією умовою, без дотримання якої більшість орфографічних правил втрачають свою практичну силу.

Головна частина в слові – корінь. Від сформованості в учнів умінь правильно виділяти корінь, залежать правильні (або не правильні) рішення, які пов'язані з виділенням інших морфем – префіксів та суфіксів.

Під час вивчення кореневої морфеми перш за все нами використовувалось *кореневе морфемне письмо* і *кореневе морфемне читання*.

Кореневе морфемне письмо – це таке письмо, при якому корінь вписується у слово чорнилами іншого кольору (зеленим, червоним тощо).

Джерелом пізнання є чуттєвий досвід. Тому основою навчання повинно бути забезпечення правильного чуттєвого сприйняття, на основі якого потім виникають уявлення і поняття. Міцні знання конкретних фактів – перша умова для активного усвідомлення цих фактів. Щоб добре познайомити учнів із чим-небудь, необхідно дати їм можливість сприймати це органами відчуттів: слухом, зором та ін. Забезпечення правильного чуттєвого сприйняття і є те, що зазвичай називається наочністю.

Морфемне письмо і є графічно наочним. „Зорова, графічна наочність, виражається у тому, щоб виділити шрифтом, краскою...яскравіше виділити ту чи іншу частину в слові, щоб вона так би мовити, кидалась в очі...немає потреби доказувати, що всі подібні засоби, які забезпечують яскравість зорового образу, корисні” [6, с. 9].

Морфемне кореневе письмо є тим чуттєвим підґрунтям, на якому формується практика писемного мовлення учнів із ТПМ. Графічний образ коренів, який вписується іншими чорнилами, робить письмо яскравим та швидко запам'ятовується школярами, виховує увагу до графічної, писемної форми мовлення, розвиває зорову пам'ять.

У морфемному кореновому записі діти з ТПМ набувають опору у наглядно-чуттєвому сприйманні граматичних форм мови так як при такому письмі проявляється, висвічується графічна оболонка змістового ядра слова, почасти „схованого” за префіксами, „стертого” суфіксами, закінченнями. Коренева морфемна форма запису сприяє вичлененню зі слова головної частини слова, у результаті чого коренева морфема має точно окреслену форму, а правильно знайдена форма, у свою чергу, допомагає учням із ТПМ усвідомити і значення. Таким чином, абстрактне граматичне значення отримує своє матеріальне вираження, свої чуттєво сприйнятні ознаки. Молодші школярі з ТПМ, знаходячи опору у наочно-чуттєвому сприйманні форм мови, легше справляються із важкими для себе операціями розумового відволікання від реального і конкретного. Крім того, написання морфем запам'ятовується у зв'язку зі значенням – таким чином встановлюється асоціативний зв'язок між значенням морфем і її формою.

Систематичне використання на уроках рідної мови аналізу морфемних частин слова активізує весь процес свідомого засвоєння молодшими школярами з ТПМ знань з розділу „Будова слова”, виховує увагу та пильність до слова і його формам, а охайне та уважне письмо є важливим фактором у розвитку грамотності школярів. У процесі постійного запису слів із вписуванням кореня і постійного промовляння в учнів поступово нагромаджується запас уявлень про написання не тільки кореневої морфемі, але і префіксів та суфіксів.

Кореневий морфемний запис ми рекомендуємо використовувати на всіх уроках рідної мови, не залежно від того, яка конкретна лінгвістична тема вивчається на уроці. Із введенням такого прийому навчання учні мають можливість весь урок (кожний урок) займатися вивченням граматичного ладу мови.

На нашу думку, морфемне письмо необхідно постійно підкріплювати *кореневим морфемним читанням*, так як слово, сприйняте зоровим аналізатором, не може бути відірване від промовляння, оскільки основним, „базальним” компонентом другої сигнальної системи, відповідно положенням І.Павлова, є мовленнєві кінестетичні відчуття, і автоматичний зв'язок між словом, яке дитина бачить, і почутим утворюється через попередню ланку у руховому мовленнєвому аналізаторі, тобто через промовляння слів.

Письмо – це особлива мовленнєва діяльність. Кожен акт письма – складна дія, в основі якої лежить наше мовлення. Буква не тільки сприймається зором і відтворюється рукою, вона забезпечує звук мовлення, будучи таким чином співвіднесена зі звуком і його сприйняттям.

Тому письмо не тільки зорово-рукописний акт, але також і слухомовленнєворуховий. Артикулювання слова – істотна умова чіткого усвідомлення звукової структури слова на письмі. Звуковий склад слова, послідовність звуків прояснюється, уточнюється, зберігається в пам'яті.

Ідею поморфемного промовляння як „більш досконалого прийому навчання” у порівнянні з поскладовим промовлянням обґрунтувала Н.Геніна: „Відповідно цій ідеї звичайне для школи промовляння можливе, використовуючи все позитивне, що в ньому заключається, поєднувати з ефективним прийомом так званого морфемного промовляння, яке ґрунтується не тільки на слухові та мовленнєворухові асоціації, але і на граматичний лад мови” [2, с. 71].

Значення поморфемного промовляння заключається в тому, що воно сприяє не механічному, а свідомому засвоєнню молодшими школярами з ТПМ знань з розділу „Будова слова”, оскільки написання морфем запам'ятовується учнями у зв'язку з їх значеннями (функціями).

Виходячи з вищезазначеного, суть поморфемного читання полягає в членуванні голосом слова на морфемі. Поморфемне читання природним чином приходиться на зміну читанню по складах, яке є необхідною, але лише першою сходинкою оволодіння дитиною словом. Під час виділення зі слова голосом кореня і виразному його промовлянні голосні, що стоять у слабких позиціях, посилюються, всі приголосні також звучать виразніше. Отже, під час промовляння всі звуки кореня займають однаково сильні позиції. Це допомагає учням із ТПМ краще запам'ятати не тільки графіку кореня але й інших морфем.

Мовленнєві кінестезії під час промовляння грають дуже важливу роль, складаючи матеріальну (чуттєву) основу мислення і мовлення, приймають активну участь в усьому, що пов'язано з мисленням і мовленням (у пам'яті, сприйнятті мовлення, у читанні, у письмі та ін.). Психологи М.Жинкін, О.Соколов (розробка проблем механізмів мовлення та „мовленнєвих кінестезій”) довели, що слухання і промовляння морфемі є цілковито необхідними умовами які допомагають опанувати графічний образ морфемі у єдності з її значенням. Щоб в учнів початкових класів із ТПМ поступово поповнювався запас уявлень про написання морфем, необхідно навчити їх активно вчитуватися в слова, чому і сприяє промовляння слів по морфемам.

Таким чином, кореневе морфемне письмо і поморфемне (кореневе) промовляння, утворюють єдність зорового і слухо-артикуляційного сприйняття, і на цій основі стає більш ефективним запам'ятовування і наступне правильне відтворення морфем і слова в цілому під час письма.

Морфемний кореневий запис, який підкріплюється морфемним читанням концентрує увагу молодших школярів із ТПМ на слові, а увага, яка супроводжується розумовим напруженням і вольовим зусиллям, яке підкріплюється наочно-чуттєвим сприйняттям граматичних форм мови, міцно і надовго закарбовується у пам'яті учнів. Аналіз „живих” морфологічних частин слова, зокрема кореня, активізує

весь процес засвоєння розділу „Будова слова” і правопису.

Виділення семантичного ядра слова на письмі та у промовлянні сприяє тому, що абстрактне граматичне значення отримує своє матеріальне вираження, а яскрава і точно окреслена форма допомагає усвідомити значення, тобто введення кореневого морфемного письма і читання створює сприятливі умови для утворення правильних асоціацій між значенням мовних явищ і їх графічною формою, а це, як відомо, при свідомому підході є основним змістом навчання розділу „Будова слова”.

Знайомство молодших школярів із ТПМ з морфемним письмом та читанням доцільно проводити починаючи з другого класу, оскільки вже у другому класі учень стоїть перед необхідністю членувати слово на морфеми. Н. Геніна пропонувала вводити поморфемне промовляння з перших уроків вивчення кореня у другому класі. Науковець вважає, що граматичні уявлення і поняття „корінь слова”, „закінчення”, „суфікс”, „префікс” через поморфемне промовляння робляться більш „реальними і конкретними” [3, с. 29].

Д. Богоявленський зазначав, що без вивчення арсеналу морфем добитися того, щоб уміння розбиратися у будові слова набувало ознаки автоматизованої навички, не представляється можливим, тому і виникає необхідність у використанні прийомів навчання, які націлюють на розучування морфем.

На нашу думку, в процесі розучування графічного образу кореневої морфеми основними прийомами навчання повинні бути кореневе морфемне письмо та поморфемне читання. Однак, для того щоб прискорити процес вивчення кореневої морфеми, ми пропонуємо доповнювати роботу над коренем й іншими вправами, а саме: розучування коренів за друкованим текстом, вписування пропущеної морфеми, проведення морфемних диктантів, морфемної зарядки, складання корневих гнізд, конструювання слів з опорою на словник морфем, складання кореневої частини морфемного словника, які спрямовані на створення асоціативних зв'язків між значенням (функцією) кореневої морфеми та її графічною формою.

Продемонструємо на прикладі декілька таких вправ.

Розучування коренів за друкованим текстом. Текст читається педагогом, потім „за ланцюжком” один учень читає все слово, виділяючи голосом корінь, а всі учні хором промовляють тільки корінь. Далі учні закривають книги, вчитель промовляє слово з тексту, а учні хором називають корінь.

Ця вправа виховує у молодших школярів із ТПМ увагу до кореневої морфеми. В процесі багаторазового повторення морфема добре запам'ятовується, а промовляння вголос і хором сприяє посиленню мовленнєвих кінестезій.

Морфемний (кореневий) диктант. Вчитель в повільному темпі читає текст реченнями, а учні (один біля дошки, інші – у зошитах) записують у рядок, через кому тільки корені слів. Аналогічно проводяться диктанти

із завданнями записати тільки префікси, суфікси або закінчення.

В процесі виконання такої роботи учні з ТПМ, по-перше, вчать на слух вичленовувати морфеми зі слова, і, по-друге, такий запис дає можливість бачити морфеми поза словом. Це важливо, оскільки записані поза словом морфеми краще запам'ятовуються молодшими школярами.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що цілеспрямоване та систематичне застосування в початкових класах для дітей із ТПМ прийому поморфемного запису слів і поморфемного промовляння дає позитивні результати, оскільки така робота сприяє встановленню зв'язків між значенням і формою – звукової та граматичною, що в свою чергу значно прискорює процес свідомого засвоєння учнями зазначеної категорії знань з розділу „Будова слова”. Морфемне письмо і морфемне читання розвивають у школярів слухову, зорову увагу, увагу до звуковимови, до письма, а без уваги не може бути свідомого засвоєння.

Список використаних джерел

1. Гальперин П.Я. Проблемы формирования знаний и умений у школьников и новые методы обучения в школе / Гальперин П.Я., Запорожец А.В., Эльконин Д.Б. Проблемы формирования знаний и умений у школьников и новые методы обучения в школе // Вопросы психологии. – 1963. – №5. – С. 61-72.
2. Генина Н.В. Условия эффективности обучения орфографии при поморфемного проговаривании / Н.В.Генина // Ученые записки / Куйбышевский педагогический институт, 1971. – Вып. 88. – С.66-81.
3. Генина Н.В. Морфологический анализ слов и проговаривание при обучении русскому языку / Н.В. Генина. – М.: КГПИ, 1973. – 57 с.
4. Жуйков С.Ф. Психология усвоения грамматики в начальных классах / С.Ф. Жуйков. – М.: Педагогика, 1964. – 300 с.
5. Разумовская М.М. Грамматический анализ при обучении орфографии / М.М. Разумовская. – М.: Учпедгиз, 1962. – 76 с.
6. Рождественский Н.С. Обучение орфографии в начальной школе / Н.С. Рождественский. – М.: Учпедгиз, 1960. – 296 с.

In the article the expediency and efficiency of reception поморфемного reading and while studying primary school children with serious speech disorders section „Composition of the words” the lessons of the Ukrainian Language.

Keywords: serious speech defects, junior school children, word-building, morpheme.

Отримано 19.9.2013